

Kövér László:

EGY HALHATATLAN UTÓPIA

"Az utópia a történelem ellenereje, a lélek válasza a valóságra, s mint ilyen maga is valóság és történelem-csináló erő."

Németh László

"... minden politika, amit nem morális meggyőződés vezérel, csak a kizsákmányolás egy fajtája."

Jászi Oszkár

"... míg a kisebb népek új függetlenségük fölötti örömmámorukban egymást üdvözölgetik, az új bitorló már össze is olvasztá őket elővarázsolt birodalma tagjaiul, s csak akkor veszik magukat észre, midőn már késő, midőn hálóba szőve, többé nem is mozdulhatnak. Ennél fogva akár forradalom útján erővel teszik magukat függetlenekké, akár más okból önként létesül önállóságuk: előre készen legyenek; a szövetekezés eszméjével jókor megbarátkozzanak, s a kedvező időt és körülményeket hasznukra fordítani el ne mulasszák."

Táncsics Mihály

BEVEZETÉS

Talán nem tévedek, ha azt állítom: a magyar történelmi köztudatban a dunamenti konföderáció, mint a Kárpát-medencében s akörül élő népek összefogásának kísérlete, nem foglalja el a neki méltó helyet. A fogalom összeforrott Kossuth Lajos nevével, önálló életet nem is igen élt az utóbbi három és fél évtizedben. Pedig Kossuth emigrációja óta a konföderáció gondolata szinte folyamatosan jelen van nemcsak Magyarországon, hanem a környező országok szellemi és politikai életében is. Sajnos, csak egyszer - 1945 és 1948 között - volt képes a tömegeket is megragadva "anyagi erővé válni", s még ez az erő is kevésnek bizonyult a valóság megváltoztatásához.

Dolgozatommal azoknak a törekvéseknek a sorsát próbálom megvilágítani, amelyek a fenti eszme megvalósítását célozták - nem mulasztva el az ebből adódó tanulságok levonását sem.

Talán csak egy nagyon alapos eszmetörténeti kutatás tudna választ adni arra a nem is túlzottan lényeges kérdésre: kinek a gondolatai közt fedezhetjük fel először a dunamenti kisépek szövetségét. Azt hiszem, egyetérthetünk Mód Aladárval, amikor megállapítja, hogy hiába keresnénk egy konkrét kiemelkedő személyiséget a dunai konföderáció "atyjaként" (miként a köztudat Kosuthot tartja számon), a gondolat ugyanis a viszonyokból fakadó, többekben megérlelődött felismerés eredménye volt.¹ Válaszadási kísérlet azokra a sorskérdésekre, amelyek Európán belül speciálisan arra a sokféle névvel illelhető, de társadalmi, gazdasági, politikai fejlődésében meglehetősen heterogén volta miatt szabatosan nehezen leírható régióra jellemzőek, amely a Baltikumtól a Duna-medencén át a Balkán déli részéig húzódik. Melyek ezek a problémák? Véleményem szerint:

- 1./ a viszonylagos gazdasági és társadalmi elmaradottság;
- 2./ a megoldatlan nemzeti-nemzetiségi kérdés;
- 3./ a nagyhatalmaknak való permanens kiszolgáltatottság.

Nézzük röviden, miben is állnak ezek:

1./ E probléma bővebb kifejtése helyett hadd utaljak Szűcs Jenő, Bibó István nyomán kifejtett elméletére.² Tulajdonképpen arról a nyugat-európai fejlődési útról való végleges (és végzetes) elkanyarodásról van szó, amelyet a Balkánon egy ázsiai típusú hatalom, az oszmán birodalom ötszáz éves uralma, tőle északra s "a Rajnától keletre" pedig a "második jobbágyág" kialakulása fémjeléz. A következmények: hiányzó, gyenge vagy csak részlegesen fejlett ipar, összességében a nemzetgazdaság dominánsan (vagy teljesen) agrár-jellege, fejletlen, extenzív, gyengén kapitalizálódott nagybirtokrendszer vagy életképtelen kisbirtokrendszer, a hozzájuk kapcsolódó tömeges munkanélküliséggel, szociális feszültségekkel, részben elmaradott, részben sajátos társadalmi struktúrával, s mindezek felett autoritárius, s ilyenként meglehetősen merev politikai rendszerekkel.

2./ Már a térség etnikai térképére vetett első pillantás elég a második probléma lényegének megértéséhez, amelyet az etnikai sokszínűség, az etnikumok erősen kevert volta képez. E tájék politikai fejlődése egyfajta kései népvándorlást eredményezett, és ugyanakkor nem tette lehetővé, hogy a kialakuló nemzetek politikai kereteket teremtsenek maguknak, vagy a már kialakult államkeretek a területükön élő etnikumokat egy nemzetté kovácsolják össze. Így azután egy adott nemzet esetleg több - eltérő fejlettségű, tehát eltérő fejlődési feltételeket biztosító - államban alakul ki, illetve egy államban több - eltérő nagyságú, fejlettségű, tehát eltérő erejű, az adott államhoz eltérő módon viszonyuló - nemzet él.

A "nagykorúvá válás", a nemzeti tudatosodás nem egyenrangú pozícióban találta ezeket a népeket, hanem alá-fölérendelt helyzetben: a magukat "történelminek" tekintő - azaz állami hagyományokkal, uralkodó osztállyal rendelkező - nemzetek, pontosabban: ezek uralkodó osztályai, függő viszonyban tartották az ún. történelem nélküli ("csonka") társadalommal rendelkező, reális állami hagyomány nélküli) nemzeteket, amelyek így - nemzeti tudatosodásukkal egyenes arányban - a társadalmi elnyomást egyre inkább nemzeti elnyomásként élték meg. A problémát bonyolította, hogy ez az alá-fölérendeltség az államiság szintjén egy többfokozatú hierarchikus rendszert hozott létre, amelyben egy nemzet egyszerre lehetett elnyomó pozícióban, és érezhette magát elnyomottnak (mint pl. a magyar és lengyel).³ Sajátos kifejeződése ezen állapotoknak az államnemzeti és kultúrnemzeti fejlődés és az ehhez kapcsolódó ideológia kétségessége, néhol (pl. a magyaroknál) keveredése. Míg Nyugat-Európában a tőkés fejlődés következményeként jött létre az a kooperatív egység, munkamegosztási struktúra, amely már mint létező egész tudatosította magát nemzetként, addig Kelet-Európában a gazdasági motívumok alig játszottak szerepet. Sokkal inkább az a félelem, amely a társadalmi-gazdasági elmaradottság, s a

hatalmasabb vetélytársakkal szembeni nemzeti megsemmisülés lehetőségének felismerésében gyökerezik. Kelet-Európában létre kellett hozni a nemzetet, a nemzetné válás politikai program lett. Többnyire az államkeret sem volt még meg, tehát nem is lehetett az azonosulás kerete, hanem helyette az etnikum szokáskultúrája töltötte be ezt a szerepet. A nyelvi nacionalizmus speciálisan közép-kelet-európai jelenség - mondja Bibó. Eszköz abban a küzdelemben, mely egyesíteni próbálta a különböző államkeretek között élő nyelvrokonokat, illetve egynyelvűvé tenni a meglévő államot. "Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát." A nemzetalkotó tényezőt itt nem a polgárság jelentette, hanem a nemesség, a nemzeti intelligencia, a fejedelmek és katonai elemek, ami a fentiekkel együtt azzal a következménnyel járt, hogy a Bibó szerint egy-gyökerű demokracizmus és nacionalizmus végzetesen szétvált, rendszeresen szembekerült egymással, és egy intoleráns, antidemokratikus nacionalizmus kialakulásához vezetett.⁴

3./ Az első nagyhatalom, amely hűsbavágóan nyúlt bele a térség életébe, az oszmán birodalom volt, amely a XVI. század elejére a Kárpát-medencéig hatolt előre, s a XIX. századig uralma alatt tartotta a Balkán középső és déli területeit. A XVI. századra létrejött egy másik nagyhatalom is: Ausztria, amely a Habsburg-ház szerencsés házassági politikája révén egész Európában jelen volt, sőt tulajdonképpen világbirodalmat mondhatott magáénak. Jászi érzékletesen írja le a dinasztia "l'art pour l'art imperialista törekvését", s ennek távolabbi következményét: a birodalom először világuralomra tört, majd ennek irreálisát felismerve (Mária Terézia és II. József alatt) már csak a német császári koronát igyekezett megtartani, s miután már ez sem ment, akkor fordult csak kelet-közép-európai országai felé, ahol közben elmulasztotta e nagyon különböző területek és népek szerves egységbe fogását.⁵ Oroszország a XVIII. századra, Nagy Péter modernizáló reformjai és hódító politikája révén szabadult ki az elszigeteltségből, s kezdett érdeklődni Délkelet-Európa iránt. Végül a porosz állam megerősödésével összeállt a nagy quartett, amely vetélkedései játéktérének tekintette a térséget. Nem szabad megfeledkeznünk Angliáról, s Franciaországról, amelyek világhatalommá emelkedve, a földrajzi távolság ellenére hatékonyan voltak képesek beleszólni e "nagyszabású" játszmákba.

E szituációban a térséget lakó kis népek - miután csak kivételes alkalmakkor találtak egymásnál támogatásra - érdekeik védelmében rendszeresen egyik vagy másik nagyhatalomnál kerestek támogatást a többivel, vagy éppen saját sors-társaikkal szemben.

Azt hiszem, nem szükséges külön bizonyítani, hogy ez a hármas szétválasztás meglehetősen erőszakolt, e problémák tulajdonképpen szerves egységet alkotnak, s nem mások, mint ugyanazon dolognak - a nyugati típusú fejlődési útról való letérésnek - különböző oldalai. Mégis, megkülönböztetésük azért is fontos, mert koronként eltérő erővel befolyásolták az összefogási kísérleteket, határozták meg azok kiindulási pontját, célját, módját, és eltérő mértékben voltak e törekvések kudarcának okozói is.

A felferült tervek, törekvések többfajta szempont szerint lehetne vizsgálni, "osztályozni". Legkézenfekvőbb a kronologikus felosztás, hiszen az egyes korok által adott társadalmi-politikai szituációk más és másféle módon határozták meg e tervek tartalmát. De csoportosíthatunk aszerint is, hogy a kezdeményezés "alulról" (emigráció, nemzeti mozgalom, munkásmozgalom, parasztmozgalom, radikális értelmiség) vagy "felülről" (a térség kormányai, a nagyhatalmak), az érintett területről vagy azon kívülről, a politikai gyakorlat vagy inkább a politikai gondolkodás szférájából, netán a kettőből párhuzamosan indult-e ki.) (Ez utóbbi kérdés összefügg azzal is, hogy az elképzelések eljutottak-e a megvalósítás konkrét kísérletéig, vagy csak ideák marad-

tak.) Lehet a vizsgálódás szempontja az is, hogy a politikai, a gazdasági vagy mindkét fajta integrációt tűzték ki célul, hogy mely területeket kívántak az integrációba bekapcsolni (dunai konföderáció, balkáni konföderáció, Baltikumtól az Égei tengerig terjedő államszövetség, Páneurópa-tervek stb.), s az is, hogy mi volt a tervezetek látens vagy nyíltan hirdetett célja (Magyarország területi integritásának fenntartása, később a revízió, a dualizmus kibővítése, a gazdasági problémák kiküszöbölési kísérlete, összefogási kísérlet valamely nagyhatalmi fenyegetéssel szemben.).

Már a felsorolt szempontok is sejtetik, hogy az egy töből fakadó elképzeléseknek egy nagyon heterogén, bonyolult rendszerével állunk szemben, amely az állandóan változó történelmi feltételek által újra és újra módosulva is ugyanarra a problémára világít rá: a kelet-európai kis nemzetek egymásra utaltságára.

E rendszernek a teljesség igényével történő felvázolására nem törekedhettem. Így elsősorban azokat a terveket igyekeztem vizsgálni, amelyek egy dunavölgyi konföderáció megvalósítását célozták, ezen belül is azokat főleg, amelyek magyar fejekben születtek.⁶ Természetesen e törekvések súlypontja az I. világháború után fokozatosan eltolódott nemcsak Magyarországról, hanem a Dunavölgyből is, s 1945 után már egyértelműen a Balkánon lezajló események voltak meghatározóak témánk szempontjából.

FÜDÉRÁCIÓS-KONFÜDÉRÁCIÓS TERVEK A HABSBURG-MONARCHIÁBAN

A XVI. századra - mintegy történelmi szükségszerűségként - létrejött a Cseh és Magyar Koronát is egyesítő Habsburg birodalom, amely - örökölve Mátyás megálmodott közép-európai birodalmának hivatását - az egyedüli erőt képviselte, amely képes volt útját állni a török expanciónak. Tehát születése tulajdonképpen egy, a térséget kívülről érő fenyegetésnek volt köszönhető, mint ahogy későbbi létjogosultságát is erre alapozták maguk a kortársak is. Meggyengült ugyanis a török birodalom, határai is egyre délebbre szorultak, de Poroszország és Oroszország képeiben két új agresszív nagyhatalom jelentkezett Kelet-Közép-Európa két határán, amelyek szívesen vetették volna rá magukat a térségre. Velük szemben a Habsburg monarchia egyfajta védelmet jelentett a keretein belül élő kis népek számára, másrészt a nagyhatalmi egyensúly biztosítékát, a pórázta az orosz és porosz imperializmus szájában, Anglia kezében, amely a világgazdaságban betöltött vezető szerepét az "európai erőegyensúly" fenntartásával, azaz a potenciális vetélytársak egymással szembeni kijártságával próbálta konzerválni, nem riadva vissza attól sem, hogy mindehhez az orosz despotizmus fegyvereit vegye igénybe.⁷

Ez az orosz hatalom azonban a hagyományos brit érdekszférának tekintett Mediterráneum felé törekedett. Ausztria létének fontosságát - angol szempontból - tehát a következők alapozták meg:

- 1./ belső ellentmondásai révén "alkalmas" volt saját másodrendűségének konzerválására, azaz vetélytársaként nem jött számításba;
- 2./ viszont pusztán létével betöltött egy űrt, megakadályozva, hogy a térség az angol birodalomra nézve gazdaságilag is potenciális konkurrenciát jelentő Poroszország vagy Franciaország "erőforrásává" váljék, s útját állta Oroszország expanziójának is;
- 3./ léte olyan belső társadalmi erőkhöz volt kötve, amelyeknek az államon belül élő nemzetek kapitalizálódása számára megfelelőbb társadalmi-politikai mozgásteret biztosítani kívánó mozgalmak kordában tartása állt érdekében. Természetes azonban, hogy a Habsburg birodalom léte - még Anglia erejét figyelembe véve - sem alapulhatott kizárólagosan angol érdekeken. Hosszabb-rövidebb távra ellenfeleinek is elfogadható volt, hiszen tulajdonképpen egy

bárki ellen kijátszható Jolly Joker szerepét töltötte be egy politikai "kártyapartiban." Ha kissé leegyszerűsítve is, de talán úgy foglalhatnánk össze, hogy Ausztria – magát a dinasztiát és a közvetlenül hozzá kapcsolódó társadalmi erőket nem számítva – a kisebbik rossz volt minden érdekelt fél számára. Ez a helyzet lehetővé tette a Habsburg-ház számára, hogy élő anakronizmusként, egyfajta nemzetek feletti, abszolutisztikus hatalomként trónoljon még a nemzeti öntudatosodás viharos időszakaiban is. Évszázadokon át a dinasztikus centralizáció és a nemzeti mezben jelentkező rendi partikularizmus erőviszonyai határozták meg a birodalom belső viszonyait, egészen a valódi nemzeti mozgalmak jelentkezéséig. Ettől az időszaktól kezdve az uralkodó ház osztályalapú "divide et impera" – politikája nemzeti mozzanatokkal bővült, s a különféle nemzeti aspirációk felett egyensúlyozva próbálta konzerválni uralmát.

x x x

Nézzük tehát, hogyan vetődött fel szinte azonnal az egymással konkurráló nemzeti törekvésekre válaszul a konföderációs eszme.

1790-ben a temesvári szerb nemzeti kongresszus területi autonómiát kért az uralkodótól. 1791-ben az erdélyi román püspökök benyújtották "Supplex Libellus Valachorum" című emlékiratukat II. Lipóthoz, melyben negyedik nemzetként történő elismerésüket kérték. (Lipót mindkét kérelmet elutasította.) A nemzeti tudatosodás folyamata tehát elérte a politikai akciókban való megnyilvánulásig. 1794-ben Martinovics Ignác "A Reformátorok Titkos Társaságának Kátéjában" a következőket javasolta: "Mivel magyar nemzeten mindazokat a különböző nemzetiségű népeket értjük, amelyek a Magyarországhoz tartozó tartományokban élnek, ezért minden nemzetiség alkosson külön tartományt, éljen külön politikai alkotmánnyal, egymással azonban szoros szövetség kösse össze őket. Azaz: Magyarország alakuljon szövetséges köztársasággá, melyben minden nemzetiség szabadon használja saját nyelvét, éljen erkölcsi és szokásai szerint, és élvezzen teljes vallásszabadságot. A köztársaság boldogulásához elegendő az, ha az egyes nemzetiségeket szövetség kapcsolja egymáshoz." A magyar konföderációs elképzelések tehát innen látszanak eredni.

Az 1848-at megelőző évtizedek a nemzeti mozgalmak erősödését hozták, s velük együtt erősödött a magyar vezető körök félelme is a nemzeti elnyeletéstől. A pánszlávizmustól való félelem ösztökölte br. Wesselényi Miklóst is a "Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében" megírására (1843), amelyben a szláv többséggel szemben a románokra való támaszkodásra, a birodalom föderatív alkotmányos monarchiává történő átalakítására, a horvát anyanyelvhasználat elismerésére tett javaslatot.⁸ A szélesedő reformellenzék számára nem jelentett ellentmondást egyszerre harcolni a Habsburg udvar németesítő politikájával, s a magyarosítás, az egységes politikai nemzet programjával harcolni a nemzetiségek hasonló jellegű igényei ellen. A magyar nemzet uralmi pozíciójának jogossága bennük sem kérdőjeleződött meg. Sőt, akiknek a polgári átalakulás, a magyar nemzeti függetlenség kérdésében radikális nézeteik voltak, azok a nemzeti kérdésben is nagyobb türelmetlenséget mutattak, míg a mérsékelt szárny (Széchenyi, Deák, Batthyány Lajos) a magyarosítás politikáját illetően is mérsékletre intett. Az aulikus arisztokrácia pedig már ekkor is a "nemzetiségi veszélyt" hozta fel érvként a demokratizáló reformok (pl. a népképviselőt megvalósítása) ellen.

Az 1848-as forradalmak nyilvánvalóvá tették a Habsburg birodalom válságát, amely a térség újjárendezésének igényét és lehetőségét vetette fel. Lengyel, román, szerb, horvát, szlovén, cseh részről születtek különféle megoldásokat javasoló, különféle tartományokat, nemzeteket összefogni szándékozó föderációs-konföderációs tervezetek, amelyeknek két közös vonásuk volt:

1./ elsősorban az illető nemzetek politikai érvényesülése, emancipálódási igénye motiválta kialakulásukat;

2./ valamilyen módon megtartani igyekeztek a Habsburg birodalom nagyhatalmi voltából fakadó előnyöket (a birodalom fenntartásával, a török fennhatóság elismerésével, vagy a szövetség nagyhatalommá bővítésével).

A magukat egyenlőre még "birtokon belül" érző magyarok közül azonban ekkor jószerivel csak Teleki László gróf volt az, aki mint a forradalom párizsi és londoni követe, felismerte, hogy a nyugati hatalmak megijedtek a magyar forradalomtól, s annak a térség stabilitását veszélyeztető hatásától, és világosan meglátta, hogy a támogatást nem nyugaton, hanem otthon, a körülöttünk élő népeknél kellett volna megtalálnunk. Ennek érdekében tárgyalt a lengyel, szerb, horvát, román és olasz emigráció képviselőivel is. Ő volt az, aki ki merté mondani: "Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is."⁹ Súrgette Kossuthékat a nemzetiségekkel való megbékülésre, s a nemzeti autonómia megadását javasolta a szerbeknek, románoknak. Az így átszervezett Magyarországot alkalmas magnak tartotta egy Romániát, Szerbiát és Bulgáriát, majd később Cseh- és Morvaországot is magába foglaló konföderáció kialakítására. A dunai konföderáció gondolata a lengyel emigráns körökkel folytatott érintkezés folytán csak erősödött, s nem halványult el benne az emigráció éveiben sem.¹⁰ A szabadságharc vezetőiben azonban már csak későn világosodott meg a kétfrontos harc abszurditása. A nemzetiségek megbékítése már csak az emigrációnak maradt ideje. Lehetőségei természetesen már kevésbé. Mégis - bízva a forradalom újjáélesztésének lehetőségében - kiterjedt, intenzív tevékenységet folytatott a nemzetiségek és a nagyhatalmak támogatásának elnyerése érdekében.

Klapka György "Emlékeim" című munkájának tanúsága szerint Vukovics Sebő fejtegette ki a jövőt illető tervek között - az emigráció lapjának beindításáról folytatott beszélgetések közepette - Magyarország szabad népszövetségének programját, amelyet nemcsak Teleki, hanem Klapka is támogatott. E kérdésben alapvető ellentét keletkezett köztük, és az emigráció vezetésére igényt tartó Kossuth között, aki végig ragaszkodott (nem kis mértékben reálpolitikai megfontolásból) Magyarország területi integritásához, a csak Horváthország elszakadási jogát volt hajlandó elismerni. Úgy gondolta, hogy a nemzetiségi kérdés megoldását a demokratikus jogok általánosságá tételeiben, az önkormányzat és szabad nyelvhasználat révén kell elérni. Ezekre az alapelvekre épült híres alkotmánytervezete, melyet 1851-ben Kútahyában írt. E javaslat szerint, - melyre hatással volt Balcescu "belső federalizálásra" vonatkozó elképzelése is - a megyék széles hatáskörrel bíró szenátust választottak volna, kötelező lett volna a törvények minden, az országban használt nyelven történő közzététele, biztosított lett volna a bíróságok és hatóságok előtti szabad nyelvhasználat és országos politikai szervezetek alakításának joga. Későbbi szövegváltozataiban területi önkormányzatot tartalmazott Erdély és a szerbek vonatkozásában, az államegység fenntartása mellett. 1862 május 18-án jelentette meg Helfy Ignác - Kossuth tudta és beleegyezése nélkül - a "l'Alleanza" hasábjain azt a tervezetet, amely Kossuth nevét mindörökre összekapcsolata a dunai konföderációval. A Dunai Szövetség Magyarországot, Erdélyt (melynek Magyarországgal való kapcsolatáról népszavazás döntött volna), Romániát, Horvátországot, Szerbiát (esetleg a hozzákapcsolt egyéb szláv területeket) egyesítette volna. A szövetség kétkamarás közös parlamenttel (a népesség arányában választott alsóházzal és az államoként azonos létszámú delegációkat magába foglaló felsőházzal) bírt volna. A tervezet a legfőbb végrehajtó hatalmat, az egyes államok fővárosaiban felváltva üléselő Szövetségi Tanácsra ruházta, s a had- és külügyek közösségét állapította meg. Az államok gazdasági egységeket képeztek Kossuth elképzelésében és belső önállóságukat a kútahyai alkotmánynak megfelelően kellett volna az ott élő népek vallási és nyelvhasz-

nalati jogával összhangba hozni. Vele szemben Teleki következetesen és kitar-
tóan a románoknak és a szerbeknek biztosítandó autonómia mellett szállt sík-
ra. Nemcsak az ő tragédiája, hogy még Kossuth mérsékeltabb elképzeléseit is
felháborodott ellenzéssel fogadta a hazai közvélemény. De a nemzetiségek bi-
zalmatlan közönyét sem lehetett az itthoni körülmények miatt legyőzni, hiszen
akkor már jelentős vonzerőt gyakorolt rájuk Karagjorgyevics Szerbiája és az
egyesült dunai fejedelemségek. Itthon csak a rejtőzködő Táncsics álmodozott
egy Lengyelországtól Olaszorszáig és Romániáig terjedő szövetségről, amely-
ben azonban nem kellett volna feladni Magyarország integritását. Gondolatait
az amnesztia után (1857) kéziratban terjesztette az egyetemi ifjúság körében,
újbolí letartóztatása (1860) után azonban a "Hét nemzetiség szövetsége" fele-
désbe merült.¹¹ Közben a birodalom viszonyai egyre közelebb hozták a dinas-
tia hagyományos álmának, a "Gesamtstaat"-nak megvalósítására tett utolsó ab-
szolutisztikus kísérlet végét. A magentai és solferinói vereségek (1859),
majd pedig a königgratzi bukás (1866) nyilvánvalóvá tették Ausztria gyengesé-
gét, ráadásul a háború következményei pénzügyi csőddel is fenyegettek. Miután
pedig az osztrák liberális burzsoázia a vereség ellenére sem mondott le a
nagy-német vezető szerep igényéről, a majdani visszavágás lehetőségéért el-
odázhatatlanná vált a Monarchia belső konszolidálása. A föderalizálás és a
legerősebb nemzeti uralkodó osztállyal való kompromisszum lehetőségei közül
a dinasztia az utóbbit választotta. Ez biztosított ugyanis az osztrák liberá-
lis burzsoáziának továbbra is hegemoniát Kelet- Közép-Európában. Ahogy Hanák
Péter írja: "1866-ban az osztrák-német liberális burzsoázia kénytelen volt
lemondani az egységes államról, hogy megtarthassa az egész államot, kénytelen
volt megosztani az addig osztatlan centralizációt, hogy megőrizhesse magát a
centralizációt, elsősorban a cislajtán tartományokban."¹² A magyar uralkodó
osztályok számára sem igen maradt más lehetőség. Világos igazolta az addigi
félelmeket: egyedül nem tudunk megállni a történelem viharaiiban. A két po-
tenciális szövetséges közül a nemzetiségekkel kötött kompromisszum éppen
azoknak a privilégiumoknak az elvesztését jelentette volna, amelyet a liberá-
lis nemesség a 48-as reformokkal megvédeni szándékozott. Maradtak tehát a
Habsburgok. A nemzet tudatában ezzel beállt egyfajta hasadós állapot: ér-
telmileg el kellett, hogy fogadja a kiegyezést, érzelmileg azonban soha nem
tudta elfogadni. Ez vezetett aztán oda, hogy a Béccsel szembeni merev és han-
gos közjogi nacionalizmusával éppen annak a rendszernek a stabilitását ásta
alá, amely érdekeit egyedül biztosította.¹³ A németektől és oroszoktól való
félelem egyre inkább átadta helyét a nemzetiségektől való félelemnek, ami a
türelmetlen magyarosítás nem túl eredményes, viszont hangos és ostoba politi-
káját hozta magával. 1867 kihúzta az emigráció lába alól a talajt. Még meg-
született a híres "Cassandra-levél", melyben Kossuth látnoki módon figyelmeztet-
tet a következményekre: a kiegyezéssel "Magyarország legbecesebb állami
jogairól" mond le, "magát oly politikának eszközül szegődtetve, mely szom-
szédainak úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké tesz; a nemzetiségi bel-
kérdés kielégítő megoldását, a horvátországgal való kiegyezkedést lehetetleníti,
s személtatást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambíciók-
nak céltáblául tűzi ki."¹⁴

A kiegyezés a belőle kirekedt nemzeteknek viszont új érveket szolgálta-
tott meg-megújuló föderalizisztikus kísérleteikhez, amelyekben az udvar - Hanák
Péter szavaival - "konzervatív-arisztokratikus autonomista" körénél kerestek
támogatást.¹⁵ Utolsó nagy kísérletük - a csehek trialista próbálkozása 1871-
ben a Hohenwart-kormány támogatásával - is elbukott, erősítve bennük azt a

meggyőződést, hogy a Monarchián belül nem tudják megoldani nemzeti problémájukat. Ferenc Ferdinánd felismerte, hogy a Königratznél megrogygánt birodalom számára a kiegyezés olyan gyógyszer, amely pillanatnyi jobbulást eredményez ugyan, hosszú távon azonban egyenlő a halállal. Ezért tudatosan készült a Monarchia föderatív átszervezésére. Tragikus firtora a történelemnek, hogy a trónörökös éppen egy délszláv golyójától bukott el, halálával figyelmeztetve arra, hogy a dualista birodalom akkor már senkinek sem kellett a Habsburgokon és a magyarokon kívül.

S hogy mindez mit jelentett a történelmi Magyarország számára, azt újra csak kevesen ismerték fel. Jászi és a polgári radikálisok csoportja azonban még idejében figyelmeztetett. Rámutatott az ország gazdasági-társadalmi fejlődése és a demokrácia, a demokrácia és a nemzetiségi kérdés közötti szoros összefüggésre. Nyilvánvaló - írta Jászi 1911-ben -, "hogy Magyarország jövője az eliparosodástól függ. Márpedig analfabéta néptömeggel és pandúruralommal nem lehet ipart fejleszteni."16 "Jó iskola, jó közigazgatás és jó bíraskodás" kell, ez pedig "csak az lehet, melyet a nép saját nyelvén kap."17

Miközben a Millennium fényében Magyarország önmagát ünnepelte, az Osztrák-Magyar Monarchia olyan komplex - gazdasági, társadalmi, államszervezeti, kormányzati és külpolitikai - válság felé haladt, amely nem utolsó sorban magában a dualista rendszerben gyökerezett. Ebből a válságból a Monarchia, s benne Magyarország, a háborúban látta a kiutat, ráadásul ebbe a háborúba úgy ment bele, hogy azt - Otto Bauer megállapítása szerint - nemcsak külső ellenségeivel, hanem "saját polgárainak csaknem kétharmada ellen is" meg kellett vívnia. S ennek nem is lehetett más eredménye, mint ami lett.

Jásziék 1916-ban üdvözölték Neumann német professzor Mitteleurópa-tervezetét18, a kisebbik rossznak tekintve a cárizmus nyomásával szemben, a következő évben azonban már elutasították részben annak felismert imperialista céljai, részben az orosz forradalmak hatása miatt. "... az orosz cárizmus megdőltével nem utópia többé az európai kultúra egész területének összefoglalása egy közös nemzetközi szervezetben" - szözlalt meg Jásziában az optimizmus. Ő még 1918-ban is egy dunai föderációban gondolkozott. "A Monarchia jövője és a Dunai Egyesült Államok" - Jászi 1918 októberében megjelent munkája - azonban már későn jött, s ekkor is kevesebbet ígért a nemzetiségeknek, mint amit azok reálisan elérhetőnek tartottak. Hiszen a javaslat a Monarchiát őt, a közös ügyekkel egybekapcsolt állam szövetségévé akarta átalakítani (amely államok Ausztria, Magyarország, Csehország, Lengyelország és a délszlv Illyria lettek volna), s a nemzetiségi kérdést a kulturális és közigazgatási autonómia magadásával kívánta rendezni. Mindez nem érintette volna Magyarország integritását, amelytől Jászi - sem mint magánember, sem mint a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott minisztere a kisebbségekkel folytatott tárgyalások során - nem tudott elszabadni.19 Emögött az álláspont mögött az a kor gondolkodásából eredő meggyőződés is ott rejtett, hogy a történelmi fejlődés az egyre nagyobb egységekkel való integrálódás tendenciáját hordja magában. (Hasonló gyökerű volt az ausztromarxizmus kulturális autonómiájának20 és a kommunisták proletár-világállamának gondolata is.)

A Monarchia (s vele a történelmi Magyarország) sorsa azonban bevégeztett: belső gyengeségénél fogva többé már nem volt alkalmas arra, hogy nagyhatalmi egyensúlyt biztosító szerepét betöltse, sőt nemcsak a nemzeti mozgalmak fenyegették volna a létét, hanem az antant számára a társadalmi forradalmak állandó veszélyét is jelentette volna fenntartása. S immár ez utóbbi jelentette a fő veszélyt, hiszen a vesztes Németország valamint a forradalmak és a polgárháború által felforgatott Oroszország egy időre elveszteni látszottak korábbi nemzetközi szerepüket. Így aztán a nyugati szövetségesek a háború utolsó évében a nemzeti kisállamok rendszerének megteremtése mellett döntöttek. Ez pedig megpecsételte a polgári demokratikus rendszer sorsát is Magyarországon.

A Vyx-jegyzék nyomán hatalomra került proletárdiktatúra hatalmas erőfeszítéseket tett az ország megvédésére. Noha hangsúlyozottan internacionalista célok és jelszavak mellett indult harcba, mozgósító hatása azonban mégis küzdelmének objektíve nemzeti jellegében rejlett. A világforradalom győzelmével megvalósuló proletár világállam felé haladó út közbeni állomásának tekintette a szomszéd népekkel alkotott föderatív tanácsköztársaságot, melynek kiépítésére kinyilvánította készségét. Továbbfejlesztette a Népköztársaság által megteremtett ruszin és német autonómiát, s de facto megvalósította a szlovén autonómiát is. Ugyanakkor a nemzetállamok megalakítására lehetőséget adó nemzeti önrendelkezési jog burzsoának tartott elvét elutasítva a nemzeti kérdés jelentőségét háttérbe szorító "proletár önrendelkezés" jelszavát hangsúlyozta. E helyes gyakorlati lépésekkel ellentétben megnyilvánuló elvi tisztázatlanság okát a rendelkezésre álló idő rövidségében és fontosabb problémák előtérbe kerülésében kereshetjük.²¹

INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEK 1920-1939

A Tanácsköztársaságot román és cseh közreműködéssel megbuktató ellenforradalom gyakorlatilag is eldöntötte az ország integritásának kérdését. Az új rendszer tulajdonképpen ugyanazon társadalmi erőket képviselte, amelyek már egyszer katasztrófába vitték az országot. S hogy ezt másodszor is megtették - noha nem volt végzeteszerű -, bizonyos fokig a kényszerítő körülmények eredménye volt.

A trianoni békediktátum célja, minden hangzatos szólam ellenére, a győzteseknek (vagy azok közé befogadottaknak) minél kedvezőbb határok biztosítása, s a vesztesek tönkretétele, a riválisok sorából történő végleges kiütése volt. A Monarchia szétbomlása után konstruált rendszer csak új kereteket adott a nemzeti problémáknak, s szétbomlasztotta a Monarchia integrálódó gazdasági rendszerét. Az utódállamok a Monarchiában kizárólag gazdasági fejlődésük akadályozóját látták, s ebből logikusan következett, hogy a gazdasági nacionalizmust, az autarch iparfejlesztő stratégiát, a védővámokkal is biztosított elzárkózás politikáját választották.²² "A háborúval fellángoló nacionalista szenvedélyek, majd a régi birodalmi keretek széthullása, az új államok létrejötte, a háború nyomán fellépő nemzetközi proletármozgalmak és forradalmak ellenhatásaként felerősödő nemzeti törekvések a legjobb talajt teremtették a gazdasági nacionalizmus érvényesítésére."²³ Ez a tendencia a 20-as évek első felében volt a legerősebb. Csakhogy ez egyáltalán nem szüntette meg, sőt - a beruházások miatt a termelőeszközök terén megnyilvánuló import-kényszer következtében - csak fokozta a külgazdaságtól való függésüket. Ugyanakkor a fő kiviteli jelentő agrártermékeiket nem tudták többé elhelyezni a nyugati piacokon az olcsóbb és jobb minőségű tengerentúli termékek konkurrenciája miatt. De Csehszlovákia és Ausztria sem tudta a kelet-európai, magas védővámokkal körülbástyázott piacokon saját iparcikkeit elhelyezni, melyek termelési költségei meghaladták, minőségük viszont alulmúlta (jórészt az autarchia miatti szűk gyártási keresztmetszet következtében) a nyugati termékeket. Miatán pedig a beruházásokhoz hitelek kellettek, a hiteleket pedig a kelet-közép-európai nemzeti gazdaságok versenyképes termékekkel nem voltak képesek törleszteni, így e kis államok állandó fizetési nehézségekkel küzdöttek. Ezt pedig csak újabb hitelek felvételével tudták időlegesen áthidalni, s ezzel a kör be is zárult.

"Délkelet-Európa gazdasági stabilizációja a 20-as évek közepén a kölcsönökre, a hitelekre épült. Ez alapozta meg a nagyhatalmi befolyások érvényesülését..."²⁴ elsősorban Franciaország feltétlennek mondható hegemoniáját. A

20-as évek végére azonban - miután a hitelek már csak újabb hiteleként működtek - világossá vált, hogy a problémákat csak piacok biztosításával lehetett volna megoldani. "S ha Anglia és Franciaország a piacot nem tudta biztosítani, akkor két lehetőség maradt. Újból kísérletet tenni egy duna-völgyi gazdasági kooperációra... Vagy ott keresni gazdasági támaszt, ahol a Duna-völgyi országok áru számára piac kínálkozik. Ez a piac pedig csakis Németország lehetett."²⁵ A közép-kelet-európai kisállamok két világháború közötti politikájának fontos mozzanatát képezte az a törekvés, amely a második eshetőség elkerülésére irányult.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy míg az első világháború előtt inkább az integráció politikai oldalára került a hangsúly, addig a most tárgyalt időszakban a gazdasági nehézségek megoldása került előtérbe. Ennek megfelelően, noha a föderáció illetve konföderáció lehetősége és konkrét terve többször és több forrásból is felmerült, inkább csak egy távoli jövőben elérhető, kívánatos célként lebegett a realitásokból kiinduló, eképpen csak a gazdasági együttműködés megteremtésére koncentráló kísérletek felett.

Az integrációs törekvések egyik forrását a nagyhatalmak jelentették, pontosabban Franciaország és Olaszország. (Miután a forradalmak és a békeszerződések után Oroszország és Németország átmenetileg kiszorult a nemzetközi politikából, Anglia pedig csak a hagyományos egyensúly-politika szintjén érdeklődött a számára sokadrangúnak ítélt térség iránt.) Franciaország a gazdasági és pénzügyi válság következtében egyre kevésbé volt képes gazdasági támogatást nyújtani (nemhogy piacot, de már hitelt is egyre kevésbé), a befolyása alatt álló országoknak, ugyanakkor e befolyást azért szerette volna megőrizni. Ezért támogatta partnereit abban, hogy egymás között próbálják megoldani problémájukat. Önálló kezdeményezéseket is tett, amelyeknek két leglátványosabb kísérlete (s amelyek egyszerűsége a leglátványosabban el is buktak): a Briand-féle Páneurópa-terv és a Tardieu-féle javaslat volt. Briand francia miniszterelnök 1929-ben javaslatot tett Európa összefogására a nemzetközi gazdaság racionális megszervezése érdekében. Ennek egy része lett volna az a regionális kooperáció, amelyben a dunai kisállamoknak a legnagyobb kedvezmény elvén túlmenő vámpreferenciákat kellett volna nyújtaniuk egymásnak. Lényegében hasonló elgondolásra épült a Tardieu-terv is: Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia csökkentsék fokozatosan egymás közti vámjaikat, és törekedjenek a vámunióra. Tulajdonképpen mindkét terv célja a kisantant megerősítése és Németország távoltartása volt. Mivel azonban kifejezetten a francia befolyás fönntartására törekedtek (a többi nagyhatalommal szemben), s az érintett országoknak sem ígértek sokat, megvalósulásuk is elképzelhetetlen volt. Olaszország érdeklődését pedig az alapozta meg, hogy tudta: "... mint a versailles-i zsákmányelosztással elégedetlen nagyhatalom, ott vetheti meg a lábát, ahol a helyzet nem stabil, ahol az Olaszország által kínált nem túl nagy gazdasági előnyök is csábítóan hatnak, s ahol Olaszország status quo-t megkérdőjelező politikája szimpátiára találhat."²⁶ Ebből következett, hogy Mussolini Ausztriát és Magyarországot igyekezett egy elsősorban (de nem nyíltan) németellenes szövetségbe bevonni, ami azonban nem járt nagy sikerrel. Az Abesszínia elleni háború következtében ugyanis kénytelen volt Hitlerhez közeledni, s elfogadni az Anschlusst, ami tulajdonképpen a térségből való kiszorulását jelentette.

Az összefogási kísérletek másik forrása maguk az érintett kisállamok voltak. Még a propaganda szintjén harcossan revizionista magyar kormányok is folytattak tapogatózásokat szomszédainknál valamiféle modus vivendi megtalálására, s a csehszlovák kormányok is többször elhúzták a revíziós készség mézes madzagját a magyarok orra előtt. Vagy pl. Maniu román miniszterelnök még a válság előtt, 1929-ben felvetette egy Lengyelországot, Ausztriát, Magyarországot és a kisantant-államokat magába foglaló konföderáció lehetőségét.

Jelentőségükben kiemelkednek a 30-as évek elején lezajlott akciók: a magyar-jugoszláv-román tárgyalások Bukarestben, a varsói agrár-konferencia, amelyen Albániát, Görögországot és Litvániát kivéve az összes kelet-európai agrárállam részt vett (mindkettő 1930 nyarán folyt le), és a balkáni agrár-konferencia. Ezeken megérlelődött a közös fellépés gondolata a nyugat-európai piacok biztosításáért. 1931 októberében Benes javaslatot tett egy osztrák-magyar-csehszlovák összefogásra, amelybe később Romániát és Jugoszláviát is bekapcsolták volna. 1932-ben a magyar uralkodó osztály egy csoportja nemhivatalos kelet-európai konferenciát hívott össze, amelyről az ott elnöklő Auer Pál így emlékezett meg: "a konferencia folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy noha mint végcél, a dunai föderáció lebegett a szemünk előtt, egyelőre csak a gazdasági kapcsolatok kiépítésére törekedhetünk, mert a politikai kísérletezés ideje még nem érkezett el."²⁷

Végül: 1936-ban jutott el a konkrét tárgyalások szintjére Milan Hodza csehszlovák miniszterelnök terve, amely a fenyegető olasz-német szövetség, s a túlságos német függés ellensúlyozását kívánta elérni a kisállamok együttműködésének, kölcsönös kedvezmények biztosításának révén. Távolabbi célkitűzés-ként felmerült egy a Baltikumtól a Balkánig húzódó, Olaszországot is bekapcsoló államszövetség terve. Németország befolyása azonban ekkor már túl erős volt ahhoz, hogy a tervnek valamiféle realitása legyen, sőt, a német külpolitika a kisállamok megoldhatatlannak tűnő problémáit képes volt a maga javára fordítani.

A békeszerződések óta Németország csak a kedvező alkalomra várt, hogy délkelet-európai gazdasági hegemoniáját kiépítve visszaszerezhesse nagyhatalmi státuszát. Esélyei erre az agrárállamok nehézségeinek fokozódásával, s Franciaország gyengülésével egyes arányban nőttek. Németország centrális szerepe a térségben földrajzilag és gazdaságilag adott volt. Egyrészt a dunai országok gazdaságai, elmaradottságukból következőleg, igényelték valamely erősebb gazdasághoz való kapcsolódásukat, másrészt Németország volt az egyetlen komoly kontinentális élelmiszerpiac, amelyen - jó közlekedési adottsága miatt is - a dunai államok termékei versenyképesek voltak a tengerentúliakkal szemben. Hitler hatalomra jutása után Németország meg is kezdte lehetőségeinek realizálását. Azaz megkezdte a sajátosan német értelmezésű kelet-közép-európai "integráció" megvalósítását, amelyben a kisállamoknak a német gazdaság nyersanyag- és éleltárának szerepe jutott.²⁸ A háborús készülődés jegyében erőteljes állami beavatkozással teremtetett konjunktúra piacot biztosított a dunai államok gazdaságának. Németország előnyösnek tűnő clearing-egyezményeket kötött ezekkel az államokkal, német iparcikkek szállítását vállalva. Óvatosan őrködött afelett, hogy partnereit egyenként elszigetelve kösse magához. Közben - miután a német ipar nem tudott a kisállamok gazdasági szükségleteinek megfelelő árukat szállítani - óriási clearing-adósságokat halmozott fel, amelyek tulajdonképpen kamat nélküli áruhiteltek voltak. Mivel pedig a kisállamok kereskedelmi ereje nem volt jelentős, termékeik iránt ez időtájt máshol nem mutatkozott kereslet, Németország a gazdasági engedményeken túl politikai engedményeket is ki tudott csikarni. "Vagyis Németországnak sikerült tőkebefektetés nélkül -, amelyre képtelen lett volna - pusztán a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül erős befolyást gyakorolni a szomszédos európai kisállamokra."²⁹ E kereskedelmi egyezmények kezdtek mind hátrányosabbá válni a partnerek számára, viszont azok egyre jobban elszigetelődtek más piacoktól, így egyre kevésbé voltak képesek szabadulni a német függőségtől.³⁰ Az Anschluss rádobbotta Angliát és Franciaországot Közép-Kelet-Európa gazdasági kiszolgáltatottságának politikai következményeire, de már későn. E hatalmaknak szűklátókörű politikájukkal sikerült véghezvinni azt a "bravúrt", hogy a politikai téren kibékíthetetlen ellentétben álló dunavölgyi államok

(pl. Magyarország és Románai) egy táborba, az általuk kiépített nemzetközi rendszert nyíltan elutasító Németország táborába kerültek.

A két világháború közötti összefogási kísérletek kudarcának alapvető okai a következők voltak:

- 1./ a békeszerződések csak elmérgezték a meglévő nemzeti ellentéteket, szinte feloldhatatlan államközi ellentétekké téve azokat;
- 2./ a politikai ellentétek gazdasági téren is megnyilvánultak az un. gazdasági nacionalizmus, az autarch gazdaságfejlesztés koncepciójában, amely egyébként elkerülhető gazdasági problémákat okozott;
- 3./ a nagyhatalmak minden eszközzel igyekeztek egymás befolyását csökkenteni a térségben, rendszeresen keresztülhúzva egymás számításait;
- 4./ Anglia és Franciaország nem voltak hajlandók a térség gazdasági stabilitásáért olyan áldozatokat hozni, amelyekkel esetleg belső stabilitásukat kozkázthatták volna.

A felfemerülő megoldási javaslatok tehát hol az egyik, hogy a másik nagyhatalom, vagy éppen az érintett kisállamok ellenállásán, hol a gazdasági előfeltételek híján buktak meg, megteremtve azt az úrt, amelybe azután Németország szinte akadály nélkül hatolhatott be.

ÖSSZEFOGÁSI TERVEK ÉS KÍSÉRLETEK 1939-1948

A II. világháború kitörése az integráció fontosságát bizonyította nemcsak a dunavölgyi politikai közvélemény egy része előtt, hanem a nyugati politikusok számára is. Ugyanakkor lehetőségei már a nullára csökkentek. A háború elején tett gyenge kísérletek után 1941-től egyre inkább a háború utáni jövőre koncentrááló tervek kerültek felszínre egyrészt magában Kelet-Európában, "a tengelytől független Törökországban és a német érdekszférán belül viszonylagos önállóságot élvező és bizonyos politikai cselekvési lehetőségekkel rendelkező Magyarországon"³¹, másrészt a vezető angol és amerikai politikusok között, harmadrészt az Angliában és Amerikában élő, egyre gyarapodó kelet-európai emigráció köreiből. Itt kell, hogy megemlékezzünk Károlynak és követőinek tevékenységéről, akik egész emigrációs működésük középpontjába - miként nagy elődeik - a dunai konföderáció megteremtését állították, s ehhez igyekeztek megszerezni nemcsak a nyugati közvélemény, hanem a Szovjetunió támogatását is.³²

Számottevő kísérletek csak a politikai síkon mozgó első két csoportból kiinduló elképzelések megvalósítására történtek - kevés sikerrel. 1940. november 11-én a lengyel és csehszlovák emigráns kormányok együttműködési megállapodást írtak alá, amelyet a következő év januárjában egy majdani unió létrehozása irányában továbbfejlesztettek, és sorra születtek az emigrációk elképzelései tágabb hazájuk jövőbeni sorsának az összefogás jegyében történő alakításáról. "A háború alakulása, a Szovjetunió győzelme a hitleri Németország felett azonban az új terveket az előző korszakot reprezentáló megalkotóival együtt ad acta tette."³³

1943-ban a teheráni konferencián Churchill felvetette egy dunai föderáció ötletét, Sztálin azonban mereven elzárkózott a gondolattól, s az amerikaiak sem támogatták. "A szovjet politika világossá tette, hogy Oroszország két világháború közötti gyengeségének vége, és semmilyen nemzet sem érvényesítheti a világ e részén akarátát, amennyiben az ellenkezik a szovjet politika érdekeivel."³⁴ Ez azt is jelentette, hogy a Szovjetunió nem hajlandó eltérni egy szovjetellenes kelet-európai blokk létrehozását.

A föderációs-konföderációs törekvések ezzel még nem értek véget. Itt azonban ki kell lépünk a Dunavölgyből a Balkánra, ahol szintén vagy száz éves hagyományai voltak az összefogás gondolatának, s ahol azt - szemben a

tőle északabbra lévő területtel - a munkásmozgalom képviselte a legkövetkezőtesebben. Kedvezett a terveknek az a situáció is, hogy itt - Görögországot kivéve - lényegében már a felszabadító harcok alatt eldőlt a politikai határolom kérdése, s a hegemon erők között már ekkor létrejött az együttműködés. A föderáció felvetésére a Bulgária és Jugoszlávia kapcsolatát korábban annyira mérgező macedón kérdés rendezése adott alkalmat. Már ekkor tervbe vették Albánia és Görögország meghívását a szövetségbe. A koncepcionális különbségek ellenére (ti. hogy Bulgária mint Jugoszlávia egyik tagállama vagy mint a jugoszláv föderáció egészével egyenrangú állam lépjen-e be) teljes volt az elvi egyetértés. A föderáció kérdése -miután Bulgária a békeszerződések megkötéséig nem volt szuverén állam - a nyugati nagyhatalmak tiltakozása miatt a háború végétől 1947 elejéig lekerült a nyilvánosság szintjéről³⁵, az együttműködés kiépítése azonban tovább folyt nemcsak a két ország, hanem Albánia és Jugoszlávia, valamint Albánia és Bulgária között is. E három ország között épült ki a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések olyan rendszere, amely például szolgált a térség országai számára. Az 1946-ban kötött albán-jugoszláv szerződés pl. a katonai együttműködésen kívül a gazdasági tervek összehangolását vámunió, pénzparitás és közös vállalatok létrehozását határozta el.

1947. július 30. és augusztus 1. között Bledben, november 27-én pedig Evxinográdban zajlottak a bolgár-jugoszláv megbeszélések, amelyek eredményeképpen aláírták a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést.³⁶

Igen kedvező alapot nyújtott e politikához a világháború kataklizmájából kikerült népek felszabadult, őszinte egymás felé fordulása.³⁷ Magyarország is baráti kapcsolatokat épített ki Petru Groza Romániájával és Tito Jugoszláviájával, s szinte mindennaposak voltak a különböző szintű megbeszélések. Csak a Csehszlovákiával meglévő kapcsolatokat mérgezte a szlovákiai magyarság jogfosztása, a lakosság-csere körüli huzavona, s a "reszlovakizációs" kampány. (Csehszlovákia viszont északi szomszédja, Lengyelország felé közeledett hasonló intenzitással.)

1947-re a föderalista tervek mögött már átgondolt gazdaságpolitikai koncepció is állt, amely a múlt tanulságaiból kiindulva nem az elzárkózást, hanem a népi demokratikus országok közötti integráció kiépítését, az elmáradottság összehangolt leküzdését tűzte ki célul. A tárgyalások során felvetődött egy jugoszláv-magyar-román vámunió megalkotásának gondolata, s ahogy Lipcsey Ildikó írja: "Groza 1947-es májusi budapesti hivatalos látogatása egyúttal a közép-kelet-európai konföderáció kérdésének a konzultációja is volt."³⁸

Sztálin hol elvetette, hol támogatta, majd újra elvetette a föderáció gondolatát, mikor hogy illett bele pillanatnyi taktikai elképzeléseibe. Azonban amikor Dimitrovot az eufórikus lelkesedés 1948 januárjában egy Lengyelországtól Görögorszáig (!) terjedő föderáció látomásának felvillantására ragadtatta, nem késett a "Pravda" hevületet hűtő, s a kérdés moszkvai megítélésének eldőlését jelző válasza: "...ezeknek az országoknak nem ez a kiagyalt föderáció vagy konföderáció, illetve vámszövetség a problémájuk, hanem függetlenségük és szuverenitásuk megvédése és megszilárdítása a belső népi demokratikus erők megszervezése és mozgósítása útján."³⁹ A háttérben már elkészült az "új" kelet-közép-európai gazdasági koncepció, az "önerőre" építő, gyorsütemű iparosítás programja, amely gazdaságilag egymástól elszigetelve kötötte a kisállamokat a sztálinista szovjet gazdasághoz. Hamarosan nyilvánosságra került a Jugoszláviát kiátkozó KOMINFORM-határozat, s megkezdődtek a "titoista ügynökök" és "nationalista elhajlók" likvidálását célzó perek Albániától Lengyelorszáig. Ezzel gyakorlatilag - úgy tűnik hosszú időre - lekerült a napirendről a föderáció gondolata - legalábbis a napi politika szint-

jén. A II. világháború utáni törekvések kudarcát egyértelműen a világpolitikai helyzet alakulásának, egy gyökeresen új világ-szisztéma kialakulásának tulajdoníthatjuk, hiszen már sem a belső társadalmi feltételek, sem a gazdasági problémák nem akadályozták volna megvalósulásukat.

A világ hirtelen kétpólusúvá lett: Németország újabb vereségével és felosztásával kiesett a számottevő hatalmak sorából, de elvesztette hagyományos nagyhatalmi állását Franciaország is, amelynek gyengeségére már a háborúban fény derült. A háborús erőfeszítések Anglia energiáit is szinte a végsőkig igénybe vették, s egyre jobban amerikai szövetségesére szorult.⁴⁰ Azaz szintén másodrendű hatalommá süllyedt. Két hatalom viszont megerősödve került ki a világégésből: a gazdaságilag is jól járó USA és a politikailag-katonailag megizmosodó Szovjetunió. Ez pedig egy félelmetes következménnyel járt: a modern civilizációt megteremtő európai kultúra területe kikerült saját lakóinak ellenőrzése alól, sorsa lényegében - földrajzilag és kulturálisan is - rajta kívülálló erők kezébe került. Lehet azon vitatkozni, hogy formalizáltan is létezett-e a Churchill-Sztálin-féle érdekszféra-felosztás, azonban a történelmi események arra utalnak, hogy valamiféle hallgatóságos megegyezésnek kellett lennie Európa felosztására vonatkozólag. Ezek az "érdekszférák" 1948 előtt, az akkor még rendkívül zavaros, képlékeny európai helyzetben valamiféle szilárd bázisok kiépítésére szolgáltak, amelyekből kiindulva aztán megkezdődhetett a "lövészárók-háború".

Ebben a nemzetközi szituációban természetesen elfogyott a levegő a társadalmi és politikai kísérletezések körül. A kizárólagosságra törekvő, csak a totális ellenőrzésben gondolkodni tudó sztálinizmus koncepciójába nem fért bele egy, a sokoldalú, harmonikusabb fejlődésen alapuló, egyenrangú kapcsolatokra épülő, a természetes egymásrautaltságra alapozó fejlődés lehetősége sem gazdaságilag, sem politikailag. Sztálin nem tudta elviselni azt a "veszélyt", amelyet egy hatalmas, Tito és Dimitrov nemzetközi tekintélyével fémjelzett kelet-közép-európai föderáció jelentett volna a kommunista mozgalom egyközpontú modelljére nézve.⁴¹

KÖVETKEZTETÉSEK

Próbáljunk meg néhány tanulságot levonni az eddig vázolt törekvések sorából.

Úgy tűnik, hogy a kérdés mindig valamilyen válságszituáció, vagy tabula rasa-t teremtő történelmi katarzis eredményeképpen került felszínre. "Nyugodtabb" időszakokban (pl. az első világháborút megelőző "békeidőkben" vagy a népi demokratikus forradalmi átalakulások sztálini "konszolidációja" után) a problémáknak csak az elméleti szférában jutott - ha jutott egyáltalán) - hely. Némely, tán vitatható, de elgondolkoztató nézetek szerint a kelet-közép-európai összefogás eszméje csak a történelmi veszteségek, a kitaszítottak, a kisebbségek, az emigránsok gondolatrendszerében jelenik meg tartósan.

A szociálpszichológiából vett hasonlattal élve: úgy látszik, hogy a - a nálunk Hankiss Elemér révén ismertté vált - "társadalmi csapda" elmélete a Dunavölgyben az államok viszonylatában is érvényesül. A "fogolydilemmát" eddig még egyszer sem sikerült úgy megoldani, hogy egymás bizalmára, segítségére építve kihúzhassuk magunkat a bajból. (Gondoljunk csak például arra, milyen viharos gyorsasággal fordultak szembe Jugoszláviával a népi demokráciák Sztálin szinte első szavára.) A téma iránt Magyarországon a 60-as évek végén, a 70-es évek elején megújult az érdeklődés - szoros összefüggésben azokkal a problémákkal, amelyeket a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer tartálékainak kimerülése, a magyar gazdaságirányítás új rendszere és a KGST-"integ-

ráció" régi típusa közötti ellentétet vetett fel. Ezen érdeklődés egyik eredménye Faragó Tamásnak a két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvésekről szóló tanulmányra, amelyben a következőket írja: Versailles után "... az integrációs törekvések nem maradtak abba a szerződés aláírásával, nem vesztették el talajukat, hanem kisebb-nagyobb intenzitással, külső körülményektől hol gyengítve, hol erősítve tovább folytatódtak, egészen napjainkig. Ezt nem lehet pusztán egyes szakemberek, gondolkodók utópisztikus vágyódásaira visszavezetni, okai a megoldatlanul maradt gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi-nemzeti problémákban rejtőztek és rejtőznek."⁴²

Sajnos - ahogy én látom - a téma tájékunkon "nem aktuális". A népi demokratikus országok politikája minden külső jel, őszinte vagy kevésbé őszinte törekvés ellenére nem nagyon halad a gazdasági és mégkevésbé a politikai integráció felé.⁴³ A nemzeti-nemzetiségi ellentéteket nemhogy megoldani nem sikerült, de számos jel mutat arra, hogy ezek ébrentartása legitimációs szükséglet.⁴⁴ A "divide et impera" politikájára pedig ezek a nemzetek ma semmivel sem immunisabbak, mint voltak évszázadokon át. Világos, hogy a föderáció csupán csak forma, amely - mint láthattuk - szöges ellentétben álló törekvések eszközeül is szolgálhat. Az is világos, amire Bibó István már 1948-ban figyelmeztetett, hogy a föderáció olyan, mint a házasság: nem szabad megoldatlanul hagyott kérdésekkel belemenni; s az is, hogy Kelet-Közép-Európa által hordozott történelmi problémák jóval bonyolultabb csomót alkotnak annál, semhogy pusztán egy közjogi kardvágással megoldhatók lennének. Mégis - úgy gondolom - az 1945-1948 között formálódó népi demokratikus összefogás kedvezőbb keretet biztosíthatott volna az ellentétek tisztázásához és megoldásához, s kedvezően befolyásolhatta volna a benne végbemenő gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat. A történelmi lehetőség azonban kihasználatlanul maradt, s valójában a hit birodalmába tartozik az a kérdés, hogy közel kerülünk-e hozzá még valaha. Bízunk benne - de addig is "ne felejtsük el szárazon tartani a puskaport".

JEGYZETEK

1. ld. Lukács Lajos: Gondolatok a dunakonföderáció eszméjének elindítóiról és magyarázóiról. Kortárs, 1965. 7.
2. ld. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Bp. 1983.
3. vö. Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp., 1979.
4. Bibó István: A kelet európai kisállamok nyomorúsága. Bp. 1946.
5. Jászai Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp. 1982. 105-107.p.
6. Ismereteim hiányosságaiából, részben pedig a dolgozat kereteiből következően még e szűkítés után sem voltam képes a teljesség igényével dolgozni.
7. Székely A. Kocsárd: Marx és Engels a "titkos-diplomácia" néhány aspektusáról. Kézirat.
8. 1849-ben már ő is egy szövetségi államokból álló köztársaságot javasolt a Habsburg monarchia helyére.
9. Kossuthhoz 1849 május 14-én írt levelét idézi: Horváth Zoltán Teleki László 1810-1861. c. munkájában. Bp. 1964. 252.p.
10. A nemzeti emigrációk általában természetes szövetségesei voltak az abszolutizmussal szemben álló mozgalmaknak. Így a lengyel és az olasz egységmozgalom is érdekelve volt egy kisnemzetek közötti Habsburg-ellenes megegyezésnek. Sőt, még az orosz demokraták is mély rokonszenvvel figyelték e kísérleteket.
11. Táncsics Mihály: Válogatott írások. Bp. 1957.
12. Hanák Péter: Magyarország és Monarchiában. Bp. 1975. 114.p.

13. Ennek legjellemzőbb kifejeződési formái a közös ügyek értelmezése, a hadsereg vezényleti nyelve és a közös vámterület körüli - tulajdonképpen csak taktikai jellegű - viták voltak. "A "közös" ügyek és szervek - elsősorban a hadsereg - lényegében az abszolutizmus és a birodalmi centralizáció leg-hathatósabb eszközei voltak, de a magyar érdekű paritás és alkotmányosság elve annyira azért megkötötte őket, hogy nem tudták zavartalanul betölteni a Monarchia fenntartásának valóban közös feladatát." Hanák P. im. 236-237.p.
14. Deák Ferenc - Kossuth Lajos: Párbeszéd a kiegyezésről. Bp. 1981. 61.p.
15. Hanák P. im. 101.p.
16. Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Bp. 1982. 174-175.p.
17. uo.158.p.
18. A terv Németország kelet-közép-európai hegemoniájának, a német ipar piacainak megalapozását célozta egy német-osztrák-magyar államszövetség megteremtése révén, amelyhez további nyersanyagforrásokat és felvevőpiacokat szolgáltatva Románia, Bulgára, Szerbia (sőt Hollandia és Svájc is) csatlakoztak volna. Neumann az államszervezetre vonatkozóan is kidolgozta elképzeléseit. A gondolat újból a 1930-as években vetődött fel Németországban. Ld. Irinyi Károly: Mitteleurópa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás. Bp., 1973.
19. Ez az álláspont azonban nem pusztán Jászi nemzeti elfogultságából fakadt. Nála a létjogosultsággal bíró nemzetállamoknak három kritériumot kellett teljesíteniük: 1./ Elégéses anyagi és kulturális forrásokat tudjon biztosítani a nemzeti lét számára; 2./ A nemzetiségi kérdést újabb problémák felvetése nélkül legyen képes megoldani; 3./ Ne ütközzék olyan régi államiságba, amely a kulturális és gazdasági fejlődést jobban biztosítja. Ld. Baka András: A nemzetiségi kérdés megközelítésének alakulása Jászi Oszkár koncepciójában. Jogtudományi Közlöny, 1980/10.
20. Az osztrák szociáldemokrácia teoretikusai - Ottó Bauer, Karl Renner, és Max Adler - úgy látták, hogy a birodalmi keret kedvezőbb feltételeket nyújt az osztályharchoz, mint a gazdasági integrációt széttrő nemzetállamok. A kapitalista alapon megvalósított föderációt sem tartották a demokráciával összeegyeztethető formának, ui. ez az osztrák-cseh kapitalizmus gazdasági fölényét nem szüntette volna meg. Helyette egy, a helyi közigazgatásra telepített nemzeti kulturális autonómiát javasoltak. Elgondolásuk szöges ellentéte volt a később kialakult lenini álláspontnak, s benne rejtett az osztrák szociáldemokrácia birodalmon belüli vezető szerepét megőrizni vágyó törekvés is.
21. Ld. Kővágó László: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején. Történelmi Szemle, 1966/3-4.
22. Megjegyzendő, hogy a politikai, s az ebből fakadó hadászati érveken kívül, a mezőgazdasági túlnépesedés, a belső szociális feszültségek levezetésének kényszere és a fokozódó exportnehézségek nyomán fellépő importcsökkentési igény is az iparosításra ösztönözte őket.
23. Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Bp. 1981. 76-77.p.
24. Uo. 85-86.p.
25. Uo.
26. Uo. 239.p.
27. Idézi: Faragó Tamás: Kelet-európai integrációs törekvések a két világháború közötti időszakban. Kézirat. MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet, 1970.
28. Egészen 1941-42-ig, amikor is a háború feszítő ereje arra készítette Németországot, hogy felvesse ezen országok bizonyos iparágainak - a német hadicélokra megfelelő - fejlesztését német tőke és technikai felhasználásával.

29. Faragó Tamás: im. 91.p.
30. Az Anschluss után Németország már 40 %-kal részesedett Bulgária, Magyarország, Jugoszlávia, Görögország és Románia kereskedelmében. Csehszlovákia felosztásával pedig nemcsak 75 millió dollár többlettől szabadult meg, hanem megszerezte a cseh ipar balkáni pozícióit is. uo.
31. Faragó Tamás: im. 121.p.
32. Károlyi az összefogás alapelveiről a következőket mondta: "Szövetséges Európa, amely kisebb övezeti föderációkból áll; közös vámterület, közös pénznem, közös külpolitika, közös hadsereg, a társadalmi problémák központosított megoldása, a büntető törvénykönyvek egyöntetűsége stb. Az övezeti föderációk egy központi szövetségi hatóság összehangolásával saját gazdasági terveket dolgoznak ki. A Dunai Szövetség, noha túlnyomó részt mezőgazdasági országokból állnak, ipari tervet is kidolgozna, elsősorban a helyi nyersanyagok feldolgozására. Ugyanekkor minden tagország megtartja saját nyelvét, kultúráját, vallását és szokásait."
- Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül. Bp. 1977. 445.p.
33. Faragó Tamás: im. 129.p.
Meg kell jegyeznünk, hogy a "másik oldalon" is történtek hasonló kísérletek, elsősorban Ciano olasz külügyminiszter kezdeményezésére, aki Olaszország, Magyarország és a Balkán Szövetség részvételével egy semleges blokkot akart létrehozni a német befolyás ellensúlyozására. Ez az olaszok régi tervének (az un. horizontális tengelynek) felújítása volt a háború elején. Ugyancsak említésre méltó, hogy a konföderáció gondolata még Hitler fejében is felmerült, amelynek célja a győztes háború után az európai vazallus-államok régiónkénti összefogása lett volna. ld. Hermann Rauehning: Hitler bizalmasa voltam. Bp. 1970. 111-112.p.
34. Ránki György: Mozgáster és kényszerpálya. Valóság, 1983/11.
35. Egy kommunista vezetésű föderáció, amely ráadásul Görögországot is szeretné megnyerni, nyilvánvalóan a legteljesebb ellenállásba ütközött a hagyományos földközi-tengeri érdekeit féltő brit politikánál, amely éppen a nem kommunista Görögország bevételeének követelésével igyekezett megtorpedózni az akciót.
36. A szerződés tervezetét megküldték a szovjet kormánynak, amely semmiféle lényegi kifogást nem emelt.
37. Erősítette ezt a tendenciát a világpolitikai helyzet polarizálódása, a közép-kelet-európai államok baloldali orientációjának mint egyértelműbbé válása, s - főleg Bulgária és Jugoszlávia viszonylatában - egy pánszláv érzelmi töltés is.
38. Lipcsey Ildikó: A MADOSZ és az Ekésfront 1935-1944. Történelmi Szemle, 1982/3.
39. Január 11-én az "Izvesztija"-ban még méltatás jelent meg a jugoszláv-albán kapcsolatokról, január 23-án a "Pravda" kommentár nélkül közölte a Dimitrov által egy bukaresti sajtóértekezleten mondottakat, majd 28-án jelent meg az idézett szerkesztőségi cikk, mire Dimitrov gyorsan önkritikát gyakorolt.
40. Megmutatkozott ez a görögországi polgárháborúban is, és abban, hogy kénytelen volt lemondani az atombomba bevetésébe való beleszólás jogáról.
41. Mindez Isaac Deutscher véleménye szerint Sztálin status quo-t őrző politikájának következménye volt. A 'szocializmus egy országban' elvből, az ellenséghez képesti elmaradottság tudatából következett a kapitalista államokkal való modus vivendi kekerülhetetlen igénye, valamint a kommunizmus ügyének orosz nemzeti ügyévé tétele. Ez viszont feloldhatatlan ellentmondásba került a világforradalom eszméjével, s ennek szervezeteként létező internacionáléval. Az ellentmondást Sztálin olyan politikával hidalta át, amelyben a Komintern, s később "az un. népi demokráciák a "szocializmus

egy országban" elv védőbástyái lettek." Isaac Deutscher: A befejezetlen forradalom. én.

42. Faragó Tamás: im. 7.p.

43. Gondoljunk csak a bizalmatlanul fogadott magyar gazdasági újításokra, Románia külön-utas külpolitikájára, az NDK erősödő nagynémet gazdasági orientációjára stb.

44. Leszek Kolakowski egyenesen egy ideológiai kettősségről beszél. A vezetés a hivatalos marxista-leninista ideológia helyett a propaganda szintjén egyre inkább "Az államrezonra és a nemzeti érdekre" hivatkozik, jobban bízva ezek hatóerejében. Ezenkívül "létezik egy félhivatalos propaganda is, amely nem-egyszer fontosabb az előzőnél." Ez a hivatalos ideológiának ellentmondó, tehát nyíltan nem megfogalmazható eszméket és elveket juttat el a lakossághoz. A Szovjetunióban ilyennek tételezi a nagyhatalmi eszmét, "a földkerekség óriási térségein uralkodó birodalmi gondolatot". De ide sorolhatjuk a népi demokráciákban pl. a lengyelek hagyományos német- és oroszellenességét, az NDK-ban a nagynémet nemzeti tudatot, a magyar-román nemzetiségi ellentéteket stb.

Ld. Leszek Kolakowski: Tézisek reményről és reménytelenségről. Magyar Füzetek 7., Párizs, 1980.